

SHAXS MA'NAVİY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING AYRIM MA'RIFIY MASALALARI

Kamronjon Makhsudjonov

Qarshi davlar universiteti mustaqil tadqiqotchisi

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

Камронджон Махсуджонов

**Независимый исследователь Каршинского государственного
университета**

CERTAIN EDUCATIONAL ASPECTS OF SHAPING AN INDIVIDUAL'S SPIRITUAL CULTURE

Kamronjon Makhsudjonov

Independent researcher of Karshi State University

Annotatsiya. Maqolada shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirish jarayonida ayrim ma'rifiy yondashuvlarning tarixiy-falsafiy asoslari tahlil qilingan. Bunda shaxs ongini shakllantirishga doir ma'rifatparvarlik an'analarining zamonaviy talqini Turkistondagi jadidchilik harakati misolida yoritilgan va masalaning huquqiy, axloqiy, diniy va madaniy jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Tayanch so'z va iboralar: shaxs madaniyati, ma'naviyat, ma'rifat, jadidchilik, axloqiy qadriyatlar, huquqiy ong, tarixiy tafakkur, ma'rifiy tashkilotlar, jamiyat taraqqiyoti, fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy ong, axborot-ma'rifiy muhit.

Аннотация. В данной статье проводится философско-исторический анализ роли просветительских подходов в формировании духовной культуры личности. А также, в ней рассматриваются особенности просветительской мысли на примере уделения особого внимания джадидскому движению в Туркестане, как уникальной ценности национального просветительства и некоторые вопросы воздействия правового, нравственного, религиозного и культурного на общественное развитие.

Ключевые слова: культура личности, духовность, просвещение, джадидизм, нравственные ценности, правосознание, историческое мышление, просветительские организации, развитие общества, гражданская позиция, социальное сознание, информационно-просветительская среда.

Annotation. This article analyzes the historical-philosophical foundations of certain educational approaches in the process of shaping an individual's spiritual culture. It explores modern interpretations of enlightenment traditions related to the formation of personal consciousness, with a particular focus on the Jadid movement in Turkestan. Special attention is given to the legal, ethical, religious, and cultural dimensions of the issue.

Keywords: personal culture, spirituality, enlightenment, Jadidism, moral values, legal consciousness, historical thinking, educational institutions, social development, civic stance, social consciousness, informational-educational environment.

KIRISH. Bugungi globallashuv va raqamli moddiy resurslar, texnologik imkoniyatlar yoki taraqqiyot jarayonida insoniyat taraqqiyotining eng iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan emas, balki inson asosiy ko'rsatkichi bu — insonning ma'naviy kapitalining sifat darajasi, ya'ni uning bilim, tafakkur va ma'naviy qadriyatlari bilan belgilash tobora yetukligi, intellektual salohiyati va axloqiy zamon talabiga aylanib bormoqda. Shu nuqtai immunitetidir. Zero, jamiyat taraqqiyotini faqat

<https://orcid.org/0009-0004-3771-3191>

kmaqsudjonov@gmail.com

nazardan shaxsning ma'naviy madaniyati jamiyat barqarorligi, ijtimoiy birdamlik va taraqqiyot uchun hal qiluvchi o'rin tutishi masalalarini atroflicha o'rganish, bizningcha, ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega.

Ma'rifat, ma'naviyat, madaniyat tushunchalari jamiyatning ma'naviy hayoti bilan bevosita bog'liq bo'lib, "ma'rifat (arabcha bilish, bilim, ma'lumot, tanish, tanishish) –tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi bilimlar, ma'lumotlar, ta'lim-tarbiya va maorif tizimini ifodalaydigan tushuncha. Tor ma'noda ma'rifat bilimli, ma'lumotli, ma'naviyatli insonga nisbatan qo'llaniladi. Keng ma'noda, kishilarning bilimi, madaniyatini oshirishga qaratilgan maorif va ta'lim-tarbiyaga ham ma'rifat deb qaraladi. Bu so'z ilm-u irfon ma'nosida ham ishlatiladi. Ma'rifat tushunchasi bilim va madaniyatni yo'yish hamda yuksaltirishning hamma turlari va sohalarini qamrab oladi"[1].

Ma'lumki, insoniyat tarixi ilm-fan masalalari taraqqiy etmagan davlatda erkin va farovon, adolatli jamiyat qurib bo'lmashligidan guvohlik beradi. Xuddi shuningdek, zamonaviy jamiyat uchun ham o'ziga xos bo'lgan ma'naviy ehtiyojlari mavjud bo'lib, ular orasida ilmga bo'lgan ehtiyoj yetakchi o'rinni egallaydi. Negaki, jismonan va ruhan sog'lom bo'lgan shaxs tinmay ma'rifat va bilim olishga intiladi hamda jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lish uchun harakat qiladi. Milliy ma'rifatparvarlik harakatimizning yetakchi namoyandasi bo'lgan Abdulla Avloniyning: "Ilmning foydasi shu qadar ko'pdurki, ta'rif qilg'on birla ado qilmak mumkin emasdur. Bizlarni jaholat qorong'uligidan qutqarur, madaniyat, insoniyat ma'rifat dunyosiga chiqarur yomon fe'llardan, buzug' ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va adab sohibi qilur..."[2] degan da'vatida ham ushbu munosabat yaqqol ko'zga tashanadi.

ADABIYOT TAHLILI VA METODOLOGIYA.

XIV-XVI asrga kelib Yevropa mamlakatlari cherkovning zulmkorona yakka hukmronligidan batamom azob chekayotgan bir davrda "gumanizm" g'oyasi ijtimoiy hayotda o'z kurtaklarini yoya boshladi. Bu hodisa Yevropada "Uyg'onish davri" bilan parallel ravishda kechdi. Cherkov tomonidan o'rnatilgan majburiyatlar va cheklovlar insonlarning hayotdan to'laqonli lazzat olishga, haqiqiy inson sifatida yashashga to'sqinlik qilayotgan edi. Gumanistik g'oyalarning Yevropada keng tarqalishi cherkov ta'sirida bo'lgan ilm-fanni tor doiradan olib chiqdi va keng tarqalishiga zamin yaratdi. G'arb

sivilizatsiyasi uchun xos bo'lgan ilm-ma'rifat taqatish g'oyalari XVIII asrda shakllangan "Ma'rifatparvarlik davri" (Enlightenment)da o'zining eng yuksak cho'qqisiga chiqdi. Ushbu davr tarixiy nuqtai nazardan din hukmron mavqega ko'tarilgan, ilmsizlik va jaholat avj olgan vaziyatga qarshi kurashga asoslangan g'oya va harakatlarning uyg'unlashuvi sifatida paydo bo'ldi. G'arbda bu davr tafakkurda erkinlik, aqlni mutlaq qadriyat deb tan olish, bilishda shubha va tajribaga asoslangan usullar afzal hisoblangan, insonning tafakkur erkinligiga tayanib jamiyatni qayta tashkil qilish kabi tamoyillar ustivorlashayotganligi bilan ajralib turadi.

Fransuz faylasufi **Volter (1694–1778)** cherkovning har qanday hukmronligiga keskin qarshi chiqdi. U insonni din peshvolarining emas, aqlning yo'rig'i bilan yashashga undadi. Uning "menga fikr bildirganing uchun emas, uni bildirishing huquqi borligi uchun hurmat qilaman" degan iborasi G'arb ma'rifatparvarligining erkin so'z, tolerantlik va mulohazakor fikrlar ochiqligi tamoyillariga asoslanganini ko'rsatadi. Volterning asarlari orqali din va siyosat o'rtasidagi keskin ajralish G'arb tafakkurida ilk bor huquqiy va siyosiy qadriyat sifatida qarash boshlanganligi shaxs ma'rifatini shakllantirishda yangicha yondashuv kirib kelayotganligidan darak bera boshladi.

Asli qishloq ruhoniysi, keyinchalik esa Irlandiyadagi Dublin ibodatxonasi rahbari bo'lgan Jonatan Svift (1667-1745) marifatparvarlarning oliyjanob g'oyalari odamlarni o'zgartirmaganligini mukammal ijtimoiy voqeilikdan ancha yiroq ekanligini o'zining "Gulliverning sayohatlari" romanida ochib berdi. Shunday bo'lsa-da, muallifning maqsadi inson tabiatini beparvo kuzatish emas, balki shaxs ma'naviyatini shakllantirishda odamlarga sidqidildan achinish, ularga insoniylikni saqlab qolishda ko'maklashish, yovvoyilashib ketishdan ogohlantirish edi. "Inson siz o'ylagandan ko'ra qadriliroqdir "deb hisoblagan Sviftning aql yolqini va qobilyat kuchi "Ma'rifat asrini "so'nmas nur bilan yoritib turadi. Uning og'ir holatda ham insoniylikni saqlab qolish borasidagi da'vati bugungi davr madaniyati uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan"[3].

Nemis mumtoz falsafasining asoschisi bo'lgan I.Kant esa mazkur tushunchaning mazmun va mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. U o'zining "Ma'rifat nima? degan savolga javob" nomli maqolasida bayon qilishicha, ma'rifat inson shaxsini

tarbiyalash, uning aql axloqi imkoniyatlaridan jamiyatning ilgarilanma, ya'ni yuksalish tomon taraqqiyoti manfaatlari yo'lida foydalanishdir,"[4] deb o'z fikrini bildirib o'tadi.

Sharq tafakkurida esa, ma'rifat tushunchasi nafaqat bilish, balki ruhiy yetuklik, axloqiy kamolot va ilohiy haqiqatga yaqinlashish bilan bog'liq. Bu yondashuv, ayniqsa, islomiy tafakkurda chuqur o'rin egallagan bo'lib, ilmning Allohga yaqinlashtiruvchi kuchi sifatida ko'rilishi bilan ajralib turadi. "Kim ilm talab qilsa, Alloh unga jannat yo'lini yengillashtiradi"[5] degan mazmundagi hadis bunga dalil bo'ladi.

VIII–XII asrlar oralig'ida "Movarounnahr va Xuroson kabi hududlarda ilm-fan va diniy-falsafiy tafakkurning gullab-yashnashi kuzatildi. Bu davrda Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Imom Moturidiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirish orqali ilmiy maktablar yaratdilar"[6]. Forobiy o'zining "Fozil shahar ahlining qarashlari" asarida "ideal jamiyat konsepsiyasini ilgari surar ekan, bu jamiyatda hokimiyat bilim va axloq bilan asoslangan bo'lishi"[7] kerakligini ta'kidlagan.

G'arb sharqshunos olimlaridan A. Oldenburgning ta'kidlashicha, Sharq tafakkuri G'arbning yangi davrdagi ma'rifatparvarlik harakatlariga katta turtki bergan. Uning so'zlariga ko'ra: "G'arb ma'naviyatining eng yuqori nuqtasi ham Sharqning o'rta asrlardagi tafakkuriy darajasi bilan taqqoslanganda, faqat go'dakning chuq'urchuq'ur holatiga teng"[12]. Bu baho Sharq ilmiy merosining global ta'siri qatori, uning chuqur e'tirofini ham anglatadi.

Turkiston hududida XX asr boshlarida shakllangan **jadidchilik harakati** Sharq ma'rifiy tafakkurining yangi bosqichi, milliy uyg'onishning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ifodasi bo'ldi. "Jadidchilik o'z mohiyatiga ko'ra faqat yangilikka chaqiriqdan iborat emas, balki o'zlikni anglash, milliy qadriyatlarni asrab qolgan holda zamonaviy taraqqiyot sari intilish harakati" [15]. U islomiy ta'limotga tayanar ekan, G'arbning ilg'or ilmiy yutuqlari, texnologik taraqqiyoti va madaniy ko'nikmalarini milliy kontekstda tatbiq qilishni ko'zlagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jadidlar Turkistondagi mustamlaka siyosatining ma'naviy tanazzulga olib kelayotgan

oqibatlarini chuqur angladilar. Ular zamonaviy bilimlarsiz, mustaqil fikrlovchi fuqarolarsiz milliy tiklanish va ijtimoiy uyg'onish imkonsizligini tushundilar. Shuning uchun ham Mahmudxo'ja Behbudiy o'z maqolalarida va sahna asarlarida doimo "Bizni qutqaradigan kuch nima?" degan savolni qo'yar edi va bunga javob sifatida "faqat va faqat ma'rifat" [16] ekanligini ta'kidlar edi.

Jadidlar nafaqat maktablar orqali, balki matbuot va teatr tomoshalari orqali ham xalqni uyg'otishga harakat qildilar. Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan nashr etilgan "Tarjimon", "Shuhrat", "Taraqqiy", "Sadoi Turkiston" kabi ro'znoma va oynomalar orqali ma'rifiy maqolalar, tanqidiy fikrlar va ijtimoiy ogohlik g'oyalari keng yoyildi. Ularda siyosiy islohotlar, ta'lim tizimi, xotin-qizlar huquqlari, milliy o'zodlik masalalari ochiq muhokama qilinar edi.

Shuningdek, Behbudiy o'zining "Padarkush", "Barcha millatlar do'st bo'lsin" kabi sahna asarlari orqali milliy ongini uyg'otishga intildi. "Teatr jadidlar uchun nafaqat san'at, balki og'zaki targ'ibot vositasi" [18] sifatida ishladi.

Jadidlar G'arb madaniyati va ilmiy yutuqlarini "kofirlik unsuri" sifatida inkor etishmadi, balki uni islomning haqiqat va tafakkurga chaqiruvchi mohiyati bilan uyg'unlashtirishga intildilar. Behbudiyning "Islom aql dinidir, aql esa ilmni talab qiladi" deya G'arb ilmining zarurligini diniy asosda asoslab berishga harakat qilganligi fikrimizga yaqqol dalil bo'la oladi [19].

Shaxs ma'rifatini o'rganish uning turlariga e'tibor qaratishni ham taqozo etadi. E.N.Tyurikova ma'rifatni dialektik o'zaro bog'liq bo'lgan ijtimoiy va siyosiy turlarga ajratadi. Ijtimoiy jihati bilimlarni tarqatish, ma'rifat, ilm-fanning rolini kuchaytirish, uning yordamida ijtimoiy-iqtisodiy, davlat hayotining yangi shakllarini izlash bilan bog'liq. Ushbu yo'nalish siyosiy yo'nalishdan ko'ra qadimiy kelib chiqishga ega edi. Davlat reaksiyasi davrida ma'lum bir siyosiy mafkurani targ'ib qilish, uni odamlar ongiga singdirishda ifodalangan ma'rifatning siyosiy jihati faollashadi. Ma'rifatning siyosiy tomoni tahsqi sharoitga mavjud hokimiyatning xususiyatlariga, uning jamiyatga bosimi darajasiga bog'liq edi; ma'rifatning ijtimoiy jihati o'zgaruvchan va lahzali siyosiy jihatlardan farqli o'laroq barqarordir [20].

So'nggi paytlarda ma'rifatning tipologik va mintaqaviy xususiyatlarini o'rnatishga qiziqish ham

ortib bormoqda. Bu borada, bizning fikrimizcha, A.S.Milnikovning nuqtai nazari katta qiziqish uygʻotadi. Biz uning maʼrifatparvarlik mazmunini, uning umumiy va mintaqaviy xususiyatlarini, vaqtinchalik va geografik chegaralarini aniqlashning ahamiyati haqidagi fikrlariga yaqinmiz.

Diniy maʼrifat (islomiy maʼrifat) – islom diniy radikalizmning oldini olish imonlilarinng ijtimoiy moslashuvi va madaniyatlararo muloqotni yoʻlga qoʻyish uchun ishlatilishi mumkin boʻlgan katta mafkuraviy salohiyatga ega. Ushbu potentsialni amalga oshirishning eng muhim vositasi diniy maʼrifat, “islomning asosiy diniy va huquqiy qoidalarini, uning axloqiy va axloqiy qadriyatlarini va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini tushuntirishdir”. [22] Biroq, F.N.Kozyrev toʻgʻri taʼkidlagandek, “na dindorlik, na diniy taʼlim diniy bagʻrikenglikning kafolati boʻla olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, diniy maʼrifat diniy adovatning oldini olish vositasi va uni kuchaytirish vositasi boʻlib xizmat qilishi mumkin”[23]. Shuning uchun ushbu jarayonning tashkil etilishi va mazmuni davlat va fuqarolik jamiyati nazorati ostida boʻlishi kerak. Zamonaviy jamiyatda diniy maʼrifat nafaqat diniy, balki ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlarga ham intilishi kerak. Bunday holda u jamiyatning maʼnaviy va axloqiy asoslarini mustahkamlash, jamiyatning siyosiy tashkilotini mustahkamlash, “oʻzaro ishonch tamoyillari asosida bozor iqtisodiyotini rivojlantirish, ijtimoiy va madaniy aloqalarni kengaytirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari diniy maʼrifat diniy bagʻrikenglik va oʻzgacha fikrlaydiganlarga (boshqa din vakillari) hurmatni tarbiyalashning eng muhim usuli sifatida qaralishi kerak” [24].

Estetik maʼrifat. Estetik tarbiya (maʼrifat), insonning voqeilikka estetik munosabatini shakllantirishning maqsadli jarayoni boʻlib, insoniyat jamiyatining paydo boʻlishi bilan ushbu munosabat ham rivojlanib, odamlarning moddiy va maʼnaviy faoliyati sohasida namoyon boʻladi.

Iqtisodiy maʼrifat tushunchasi iqtisodiy faoliyatning nazariy asoslarini tashkil etuvchi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishni anglatadi.

Xulosa oʻrnida taʼkidlash mumkinki, har qanday jamiyat taraqqiyotining markazida aynan maʼrifatga tayangan, maʼnaviy jihatdan yetuk, axloqiy tamoyillarga sodiq shaxs turadi. Shaxs maʼnaviy madaniyati bu faqat bilimlar majmuasi emas, balki ijtimoiy masʼuliyat, tarixiy xotira, axloqiy

qadriyatlar va madaniy ongning uygʻunlashgan shaklidir. Uni shakllantirish va yuksaltirishda esa maʼrifiy yondashuvlar hal qiluvchi rol oʻynaydi.

Adabiyotlar:

1. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. Birinchi jild. “Oʻzbekiston faylasuflari milliy nashriyoti”. “Maʼnaviyat” nashriyoti. Toshkent-2019. 774-bet
2. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. [www.ziyo.uz.com kutubxonasi](http://www.ziyo.uz.com/kutubxonasi). 11-bet.
3. R.Farmonov, U. Joʻrayev, Sh.Ergashev. Jahon tarixi (XVI-XIX asrning 60-yillari). Choʻlpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2019. 61-bet.
4. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение?» — (философский ответ И.Канта и вопрос М.Фуко (По материалам Международного конгресса, посвященного
5. Al-Buxoriy. *Sahih al-Buxoriy*. Hadislar toʻplami. — Qohira, 1986.
6. Nasr S.H. *Science and Civilization in Islam*. — Harvard University Press, 1968.
7. Forobiy A.N. *Fozil shahar ahlining qarashlari*. — T.: Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 1993
14. Mirzaev H. *Jadidlar merosi va zamonaviylik*. — T.: Oʻzbekiston, 2005.
15. Mirzaev H. *Jadidlar merosi va zamonaviylik*. — T.: Oʻzbekiston, 2005.
16. Behbudiy M. *Tanlangan asarlar*. — T.: Fan, 1997.
18. Qodirov H. *Jadid teatrining shakllanishi va gʻoyalari*. — Samarqand: Registon, 2014.
19. Abdullaev A. *Islom va modernizm*. — T.: Movarounnahr, 2010.
20. Тюрикова Е.Н. Просветительство // Общественная мысль России XVIII – начала XX в.: энциклопедия. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2005.431-с.
22. Элмир Кулиев. Роль религиозного просвещения в противодействии религиозному радикализму в исламе. Журнал социально-политических и экономических исследований. Кавказ и Глобализация. Том 3. Выпуск 2-3. 2009.177-с.
23. Козырев Ф.Н. Воспитание веротерпимости как педагогическая задача. В кн.: Образование и гражданское общество (материалы «Круглого стола» 15 ноября 2002 г.; Серия «Непрерывное гуманитарное образование (научные исследования)». Выпуск 1. СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. С.75.